

RESENZIYA

DOI: 10.33864/2617-751X.2024.v7.i1.186-191

MJ № 205

İkicildli “Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət” kitabına dair Şərqiyyə Salmanova*

Kitabın adı:

Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət

Müəllif: Aygün Əlizadə

Kitabın dili: Azərbaycan dili

Nəşr ili: 2012

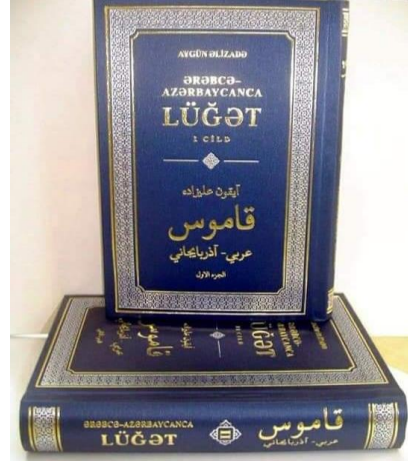
Səhifəsi: I cild (1-1108)

II cild (1-1167)

Nəşriyyat: “Nurlar” Nəşriyyat-
Poliqrafiya Mərkəzi

Ölkə: Bakı, Azərbaycan

ISBN 978-9952-460-28-5



1. Giriş

Tarix boyu insanlar bir birləri ilə ünsiyyət qurmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmişdir. Bu ünsiyyət vasitələri təsrif olunarkən dörd kateqoriyaya bölünür. Sözlü, sözsüz, yazılı və şəkli ünsiyyət vasitələri. İnsanlar duyğularını, hiss və həyəcanlarını bu vasitələrlə qarşısındakılara çatdırırlar. Sözlü vasitə zamanı insanlar dil vasitəsilə ünsiyyət qurur. Sözlü vasitə daim yenilənməyə, inkişaf etməyə məruz qalan, canlı bir ünsiyyət növüdür. Zaman keçdikçə yeni sözlərin yaranması, ünsiyyət qurmaq üçün insanların artıq bir birinə daha yaxın olması (sosial şəbəkələrin varlığı) müasir dövrümüzdə yeni dilləri öyrənməyə maraq yaradır. Yeni dillərə maraq yaranarkən, sözlü vasitə ilə yazılı vasitə, demək olar ki, paralel inkişaf edir.

* Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun “Dinlər tarixi” üzrə magistrantı; Bakı, Azərbaycan

E-mail: salmanovasalmanova88@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-5980-0829>

Məqaləyə istinad: Salmanova, Ş. [2024] İkicildli “Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət” kitabına dair. “Metafizika” jurnalı, 7(1), səh. 186-191.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2024.v7.i1.186-191>

Resenziyanın tarixçəsi:

Resenziya redaksiyaya daxil olmuşdur: 24.09.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 23.10.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 29.01.2024

Özünü ifadə, natiqliq, ritorika haqqında təlimlərdə iştirakçılara verilən məsləhətlərdən birincisi bu mövzuda (danışdığı dildə xitab mövzusunda) təhsil almaq olursa, ikincisi mütləq və mütləq sosial olmaq olur, yəni öyrəndiyi, xitab etdiyi, fikrini çatdırdığı dilə məruz qalıb, qarşılıqlı söhbətləri daimi hala çevirmək. Çünki dil həm canlı həm də passiv olma xüsusiyyəti daşıyır.

Keçmiş zamanlarda zadəgan ailələrin övladlarına xas olan dil öyrənmək halları, günümüzdə daha əlçatandır və insan keçmişdə olduğu kimi, dilini öyrənəcəyi ölkəyə getmədən, ən azından baza səviyyəsində istədiyi dili öz evinin komfort səviyyəsindən ayrılmadan, müxtəlif elektron vasitələrlə, canlı-canlı, müəllimlərlə qarşılıqlı ünsiyyət quraraq dərs alıb, öyrənə bilir. Dil öyrənərkən lazım olan əsas vasitə isə lüğət kitablarıdır. Bəzən bir deyim, bir neçə lüğət kitabı dil öyrənmə yolunda ən yararlı vasitə olur.

Lüğətlərin yaranması müxtəlif səbəblərə söykənir. Yazının icad olunmasıyla başlayan yazma, yazdığını saxlama alışqanlığı, ölkələr arası inkişaf edən iqtisadi, mədəni, ticarət əlaqələrinin də gətirdiyi tələbat səbəbindən lüğətlərə ehtiyac yaranmışdır. Yaradılan lüğətlərin tərtibi zamanı müxtəlif tərtibat üsullarından istifadə olunmuş və müxtəlif zamanlarda, müxtəlif ölkələrdə fərqli şəkildə tərtib olunan lüğətlər meydana gəlmişdir.

Sivilizasiyanın ilk çağlarında Yunan, Çin, Hindistan, Ərəbistan, Misir, Roma kimi böyük xalqların yazı yazmaq və lüğət yaratmaq ənənəsinə tövhə verdiklərinin şahidi oluruq.

Lüğətlər istər keçmişdə, istərsə də günümüzdə bir birini anlamağın açarıdır desək yanılmırıq. Əsas da, sami dillər və Hind-Avropa (Hind-İran) ailəsindən olan bir dili öyrənərkən fərqli lüğətlərə daha çox ehtiyac duyulur. Çünki Avropa dillərində əsasən yeni sözlərdən istifadə olunarkən, ərəb, fars, ibri dillərində qədim sözlərin öyrənilməsi daha vacib olur. Əsasən də dinşünas və dilşünasların tarixi mətnləri, müqəddəs yazıları araşdırarkən bu dillərin yeni variantını deyil, daha qədim formasını öyrənməsini nəzərə alsaq, lüğətlərin vacibliyi daha çox hiss olunur. Müqəddəs yazıların yazıldığı dövrdə o bölgələrdə danışılan, indiki dövr üçün arxaik söz nümunəsinə çevrilmiş sözləri öyrənmək araşdırmaçı üçün vacib məsələdir.

Mənbələrin məlumatına görə Ərəblərdə lüğətlərin yaranması fəaliyyətləri Quranda mənalı bilinməyən (qərib) sözlər haqqında yaranan suallar nəticəsində Peyğəmbərin verdiyi cavablar əsasında başlamışdır [1]. Lüğətçilik haqqında məlumatlarda cahiliyyə dövründə lüğətçilik ənənəsinin olmaması, bu adətin Peyğəmbər zamanından başladığı və dilçilərin səfərləri zamanı getdikləri şəhərlərdə Ərəblərlə ünsiyyətləri zamanı öyrəndikləri sözlərin cəmləşdirib, sistemləşdirməsi ilə ilkin Ərəb lüğətlərinin yarandığı

söylənilir. İlk olaraq tərtib edilən lüğətlər müəyyən bir mövzu adı altında hazırlanmış bir kitabda toplanırdı. Məsələn həşəratlar, atlar, sular haqqında olan bir məlumat kitabında, bu sahəyə aid olan sözlər və mənaları yer alırdı. Misal olaraq, “*Kitabu'l-haşarat*”, “*Kitabu-l hail*” i göstərmək olar [2]. Sonralar isə əlifba sırasına görə tərtib olunan lüğətlər meydana gəlmişdi.

Ərəb dili lüğətlərinin ən çox yayılmış tərtib forması kök hərflərinə görə tərtib olunmuş formadır. Bundan əlavə kəlmələrin müəyyən mövzulara görə təsnif olunduğu, əlifba sırasının əsas alındığı, morfolojik qəliblərə görə təsnif modellərinin olduğu lüğətlər də mövcud olmuşdur. Müəyyən mövzulara görə tərtib olunan terminlər lüğətlərinin yazılması ənənəsi Əbu Ubeyd Qasım b. Səllamın “Əl Qəribul Müsənnəf” əsərinin tərtibi ilə başlayır [3]. Morfolojik qəliblərə əsasən tərtib olunan lüğətlərə nümunə olaraq İshaq b. İbrahim əl-Fərabinin “*Divanül ədəb*” əsərini göstərə bilərik. Bundan əlavə Quranda işlənən sözlərin açıqlandığı və kök hərflərinə görə tərtib olunan Raqib əl İsfəhaninin “*Müfrədat*”[4] əsəri də müsbət misallar arasındadır.

Azərbaycanda lüğətçilik ənənəsi uzun bir prosesdən sonra yaranmışdır. Tarixən böyük ipək yolu ilə ticarət əlaqələri və bu əlaqələrin olduğu ölkələrin nümayəndələri ilə ünsiyyət Azərbaycan dilinin inkişafına, yeni sözlərin dilimizə daxil olmasına səbəb olmuşdur. Bu da öz növbəsində sözlərin mənalarının izahını vacib hala gətirirdi.

XIX əsrdə yaranmış olan türk dünyasında nümunə xüsusiyyəti daşıyan bir sıra məşhur lüğətlər yeni sözlərin başa düşülməsi və izahı üçün mühüm rol oynayıb. Misal üçün Mahmud Kaşğarının “*Divanü lüğət-it-Türk*”, Əl Zəmahşarının “*Müqəddimət-ül Ədəb*”, Məhəmməd Səbahinin “*Qamus-i-Osmanlı*” lüğətini göstərmək olar [5].

Türk dünyasının lüğət örnəkləri dən biri də Əlişir Nəvainin Ərəb lüğətçilik ənənəsinə uyğun olaraq hazırladığı “*Abuşka Lüğəti*” olub, 16. əsrin əvvəllərində yazıldığı güman edilən lüğətdə Ərəbcə-Farsca kəlmələrə yer verildiyi söylənilir [6].

Müasir zamanımızda texnologiya əsrində yaşadığımızı nəzərə alsaq, bu kitabların, lüğətlərin əldə olunması daha asan hala çevrilmişdir. Müxtəlif kitabxanaların elektron bazasından təmini mümkün olan bu kitablar araşdırma mövzularında araşdırmaçıya böyük rahatlıq vəd edir. Lüğətlərin çeşitliliyi, xüsusilə təhsil müəssisələrində yeni məlumatların öyrənilməsinə tövhə verir. Əsasən istifadə olunan ikidilli lüğətlərdir. Amma bəzən ayrı dil ailələrindən olan sözlərin qarşılığı və ona uyğun mənanı izah edən kəlmə tapmaq çətin, bəzən də mümkünsüz olur. Ona görə də çox vaxt sözlərin düzgün yerdə işlənmədiyinin də şahidi oluruq. Hər halda lüğətçilik sahəsində

bəzi çatışmayan hallar olsa da bu sahənin verdiyi tövhələr yaranan problemlərdən daha üstündür.

2. Aygün Əlizadə haqqında müxtəsər məlumat

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Əjdər qızı Əlizadə 1978-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. Bakı Dövlət Universitetinin məzunu olan Aygün xanım 20 ildən çox elmi-pedoqoji fəaliyyət göstərmiş, bir sıra elmi əsərlərin, elmi araşdırmaların müəllifi kimi tanınır. Xaricdə çıxmış 24 elmi əsərin müəllifi olan Aygün Əlizadə, 10 kitab, 70 məqalə müəllifidir. Bundan əlavə lüğətşünaslıq, sufi ədəbiyyatının araşdırılması və tərcüməsi kimi elmi nəaliyyətlərin də sahibidir. Bir sıra ali təhsil müəssisələrində fars dili və İran ədəbiyyatı fənnini tədris edən Aygün Əlizadə hazırda AMEA-nın aparıcı elmi işçisi, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 Dissertasiya Şurasının üzvüdür. Aygün Əlizadənin müəllifi olduğu kitablar:

- 1- İki cildli Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət, Bakı - 2012
 - 2- Fəridəddin Əttarın “Təzkirətül -övlia” əsəri farsdilli sufi ədəbiyyatının mənbəyi kimi, Bakı - 2014
 - 3- Həqiqət axtarışında, Bakı - 2018
 - 4- İbtidai və orta səviyyə üçün nəzərdə tutulan fars dili dərsləri və CD, Bakı - 2019
 - 5- Abdullah Hatifinin “Həft mənzər” əsərinin filoloji və nəzmlə tərcüməsi, Bakı – 2021
 - 6- Azərbaycanın şeir gülüstanından. London – 2022 və başqaları
- Bundan əlavə, Aygün Əlizadə Pakistanda nəşr olunan “*Anahita*” jurnalının, Türkiyədə nəşr olunan “*Akademik tarix və düşüncə*” dərgisinin redaksiya heyətinin üzvüdür.

3-“Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət” kitabı haqqında

Aygün Əlizadənin ərsəyə gətirdiyi lüğət kitabına nəzər saldıqda sadəcə bir lüğətlə deyil, kiçik ölçülü ensiklopediya ilə qarşılaşırsınız. Kitabda ilk olaraq müəllif, bu dildə olan mənbələrin oxunmasında yardımçı vasitə olması üçün kitabı ərsəyə gətirdiyini qeyd edir. Ön sözdən sonra “İlk Ərəb Lüğətləri” barədə nümunələr oxucuya təqdim olunur. On lüğət kitabı haqqında məlumat verən müəllif, kitabı ərsəyə gətirərkən 24 mənbədən istifadə etmişdir. Birinci cild Əlif hərfi ilə başlayıb, “Dad” hərfi ilə bitir. Yeni hərfin başladığını bildirən səhifə başlığı həmin hərlə başlayan bir sözün keçdiyi Quran ayəsindən nümunə təqdim olunmaqla oxucuya çatdırılır. Məsələn: “Lam” hərfi ilə başlayan səhifənin təqdimatında “Leyl” (gecə) sözünün keçdiyi Ali-İmran surəsindən bir ayə (190-cı ayə) qeyd olunmuşdur və yaxud da, “Vav”

hərfini təqdim edərkən ərəbcə “Vadi” sözünün keçdiyi “İbrahim surəsinin” 37-ci ayəsindən nümunə oxucunun diqqətinə çatdırılır. Lüğət tərkibində alışılmış hərf sırası üzrə olan primitiv lüğətlər tərtibinə rast gəlmirsiniz, ilk baxışdan bu lüğətin fərqli olduğu sizi cəlb edir. Quran və hədislərdə yer alan qərib kəlimələrə də rast gələcəyiniz lüğətdə söz oxucuya təqdim olunur, onun keçdiyi cümlə və varsa ayə də təqdim olunur, hər birinin də qarşısında sol tərəfdə Azərbaycan dilində mənaları izah olunur. Məsələn darlıq anlamına gələn “ZAYQUN ضيق” sözünün mənasını verən müəllif, sözün bütün verə biləcəyi mənaları izah etdikdən sonra, bu sözün keçdiyi ayəni bizə təqdim edir (Tövbə surəsi 9/ 25 ci ayə “Gen dünya sizə dar oldu”). Birinci hissə “Dad” hərfi ilə bitdikdən sonra “Ərəb dilində işlənən deyimlər”, ardınca “Ərəb dili yazısı haqqında qısa məlumat”, “Klassik ərəb dilçiliyi terminologiyasının izahlı lüğəti”, “Dünya Ölkələrinin ərəbcə adları”, “Hərbi Terminlər”, “Şəkillərlə müxtəlif sözlərin təqdimatı və ərəbcə tərcüməsi”, “Ərəb ölkələri, onların xəritə, bayraq, gerb və ölkəsinin xarakteristik statistikası” oxucuya təqdim olunur.

İkinci cild 1167 səhifədən ibarətdir və “Ta ط” hərfi ilə başlayır və ənənəyə sadıq olaraq səhifə təqdimatında “Ta” hərfi ilə başlayan quş anlamını verən “Tayrun” طير sözünün keçdiyi (Bəqərə 2/260) surəsindən nümunə əks olunur. İkinci cild daha da maraqlı gələcək oxucuya, çünki hərflər bitdikdən sonra müəllifin təqdim etdiyi əlavə məlumatlar ikinci cildə daha çoxdur və daha maraqlıdır, məsələn, burada “Ərəb dilində işlənən deyimlər”, “Elm adları”, “Həndəsi fiqurlar və adları”, “Mendeleeyevin dövrü elementlər cədvəli”, “insan anatomiyası”, “coğrafi terminlər, planetlər”, “ümumi sahil xüsusiyyətləri”, “yerin daxili quruluşu”, “Vulkan və onun quruluşu”, “atmosfer profili”, “mağara kompleksinin quruluşu”, “su dövrəni”, “buzlaq”, “bürclər-ulduz sistemi”, “şəkillərlə sözlərin izahı”, “ərəb ölkələri haqqında məlumat” öz əksini tapmışdır.

4-Nəticə

Kitab əsasən Ərəb dili sevənlərə, bu dildə araşdırma apararlara və yaxud da müqəddəs kitabımızı oxuyan oxuculara öyrəndikləri ayələrdə keçən sözlərin mənalarını və o sözün daha hansı mənalarda və yaxud da hansı birləşmələrlə işləndiyini göstərir. Bundan əlavə istər müəllim, istərsə də tələbələr üçün faydalı ola biləcək, maraq göstərdikləri müxtəlif elm sahələrinə aid terminlərin yazılış formalarının kitabda yer alması da bu cəlbədicə kitabı oxumaq üçün bir səbəbdir. Kitabı oxuyarkən əsas da səhifələrdə lüğətdən əlavə məlumatların olduğunu görmək, bu məlumatlarınsa rəsmlə, diqqət çəkici olması oxucuya xüsusi bir zövq verir.

Kitabı incələyərkən faydalı lüğət xüsusiyyətlərindən əlavə maraqlı məlumatların da olduğunu görürük, amma hər kitabda olduğu kimi bu kitabda da bir neçə çatışmayan nüans diqqəti çəkir. Bu nüansların qeyd olunması tənqid xarakterli olmayıb, bir oxucu gözüylə incələndikdə olmasının daha faydalı olacağını düşündüyümüz üçün qeyd olunur. Ümid edirik ki, göstərilən bu çatışmayan hissələr kitabın növbəti tirajlarında nəzərə alınıb, əlavə və düzəlişlər edilərək təqdim olunar. Müəllifin kitabını dəyərləndirərkən görürük ki, müəllif bəzi hissələri diqqətdən qaçırıb, məsələn, hərflərin təqdimatını ayədən örnəklə başlayan müəllif, ayənin hansı surədən olduğunu qeyd etməyib, sadə bir tələbə, yəni Quran oxumayan, yalnızca ərəbcə öyrənən biri bu cümlə niyə yazılıb deyə bilər, amma cümlənin bir ayə olmasını göstərən, altından ayənin aid olduğu surə, Məkki və ya Mədəni olması məlumatı yazılarsa idi daha da gözəl olardı. Çünki lüğətdə yer alan sözlərin və cümlələrin örnəkləri daha çox Qurandan nümunə olaraq verildiyinə görə, bu izahın da olması vacibdir. Kitabı əldə etmək istəyənlər nəzərə almalıdırlar ki, bu kitabdən əlavə sizin mütləq sadə bir lüğətiniz də olmalıdır, yəni əlifba sırası və kök hərflərinə görə tərtib olunmuş, yeni başlayanlar üçün ümumişlək sözlərin olduğu bir lüğət. Çünki müəllifimizin lüğəti söz birləşməsi və cümlələr baxımından daha zəngindir, amma yeni başlayanlar üçün qəliz ola bilər. Sadə sözləri ilk öncə öyrənilib, daha sonrakı addımlarında bu lüğətdən istifadə etsələr faydalı olar. İlk addımda bu kitabı oxumaq istəsələr bu onlara çətin gələ bilər. İlk başda qəliz bir kitabla dili öyrənməyə çalışmaq tələbədə dilə qarşı qorxu yarada bilər, amma kitabdəki şəkillər, əlavə ensiklopedik məlumatlar bu kitabı oxumağa həvəs yaradır. Hər halda ərəb dili öyrənən hər kəsin sahib olması lazım olan bir kitab sayıla bilər.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES)

1. İslamansiklopedisi.org.tr/sözlük. (in Turkish)
2. Sözlüklerin ortaya çıxışıyla ilgili Teoriler üzerine bir deęerlendirme. Kocapınar. P. (in Turkish)
3. İslamansiklopedisi.org.tr/sözlük/çeşitleri (in Turkish)
4. İslamansiklopedisi.org.tr/el-mufredat-ragib (in Turkish)
5. Mahmudova. R. Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi. Bakı, Elm və Təhsil nəşriyyatı. 78 səh.(in Azerbaijani)
6. Sözlük ve sözlükçülük üzerine bir araştırma. Bingöl. Z, Muęla Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu Muęla/Türkiye (in Turkish)